

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА XVI – XX ст.: ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ВІЙСЬКОВО- ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА

УДК 94(477.63) «16»

І.С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет

ЧИ БУЛА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ НА ОСТРОВІ ТОМАКІВКА?

Показано, що пануюча в історіографії думка про існування Томаківської Запорозької Січі як попередниці Базавлуцької Запорозької Січі є помилковою.

Стрімке кількісне зростання козацтва в 70-х рр. XVI ст. випередило утворення його військових організаційних структур. Отже, козацтво повинне було спочатку консолідуватися як військова сила (армія, збройні сили). Така консолідація розпочалася під час передислокації його управлінських структур з волості (прикордонних замків) на острови Великого Лугу на початку 80-х рр. XVI ст. після Баторієвої козацької реформи і закінчення Московської кампанії 1578–1580 рр. Колискою цієї консолідації в українській історіографії вважається острів Томаківка. При цьому за основу береться інформація Б. Попроцького про поїздку польського шляхтича С. Зборовського на Запорожжя наприкінці літа 1581 р. Розглянемо відвідування в 1581 р. Томаківки С. Зборовським в інтерпретації М. Грушевського, С. Леп'явка та А. Гурбика [2, с. 137, 138; 6, с. 104–106; 4, с. 3–17].

Після закінчення Московської кампанії 1578–1580 рр. командир реєстрової козацької роти Ян Оришовський отримав від короля Речі Посполитої Стефана Баторія завдання вирушити зі своєю ротою на Низ Дніпра і взяти під контроль низових козаків, щоб обмежити їхні напади на Османську імперію та Кримське ханство. Перезимувавши в Черкасах, Оришовський з ротою навесні 1581 р. вирушив на Запорожжя [6, с. 102] і зупинився, очевидно, на острові Томаківка, оскільки він лежав у центрі дислокації козацьких сил у Великому Лузі.

© І.С. Стороженко, 2007

Зазначимо, що Ян Оришовський прибув на Запорозжя з клейнодами, які вручив йому Стефан Баторій в 1578 р. під час формування ним реєстрової козацької роти. Ці королівські клейноди були святинєю для всього козацтва, символами визнання верховною владою їхніх прав і вольностей, а отже, належності козацького товариства до привілейованого військового стану Речі Посполитої. Закономірно, що Ян Оришовський як офіційний *«поручник козаків запорозьких»*, тобто заступник куратора над усім козацтвом (яким був черкаський та канівський староста М. Вишневецький), і як володар цих клейнодів був де-юре і де-факто старшим над усім козацтвом, у т.ч. і над його осередками, що скупчувалися на островах Великого Лугу. У королівській грамоті він був названий козацьким «гетьманом», а це означало, що він, як і його попередник за козацькою реформою 1570–1572 рр. Ян Бадовський, був зобов'язаний чинити суд і владу над усіма козаками [2, с. 142–145, 154–160]. До того ж він мав у своєму підпорядкуванні роту, що складалася з 532 добре озброєних і досвідчених козаків, з допомогою яких він міг застосувати силу до непослушних. Отже, він мав велику владу над козацтвом і авторитет командира-воїна. Нарешті, Ян Оришовський був посланцем короля Стефана Баторія, якого козаки після підтвердження ним їх прав і вольностей (реформа 1578 р.) та їх захисту (грамота 1582 р.) вважали своїм захисником і піклувальником, що сприяло шанобливому ставленню до його посланця.

Маючи на меті взяти під свій контроль Запорозжя, Ян Оришовський підсилив залоги на дніпрових переправах [6, с. 101, 102] і призначив чергування рухомих розвідувально-сторожових козацьких загонів на основних шляхах та біля порогів. Такий загін зустрів біля порогів С. Зборовський під час своєї подорожі на Запорозжя наприкінці літа 1581 р. [2, с. 137].

У липні 1581 р. (за розрахунками) на Низ Дніпра, очевидно, теж на Томаківку, прибув патрон українського козацтва, черкаський та канівський староста М. Вишневецький з метою вербування козаків до участі у Псковській кампанії 1581 р. Сформувавши загін із 1584 осіб, М. Вишневецький вирушив човнами вверх по Дніпру, а кіньми — берегом і 15 серпня 1581 р. прибув до Чичерська (Білорусія), де приєднався до основного складу польської армії. Разом з М. Вишневецьким на війну вирушив Ян Оришовський зі своєю ротою [6, с. 110]. Про те, яку організаційну структуру мав козацький загін, сформований М. Вишневецьким, не повідомляється.

Наприкінці літа 1581 р. на Томаківку прибув С. Зборовський, отже,

у цей час Яна Оришовського там уже не було, тому в польського магната були розв'язані руки для здійснення авантюрного походу. Той факт, що на Томаківці були козаки, з яких він сформував одностисячний загін для походу до Молдавії [6, с. 106], свідчить, що не всі вони приєдналися до запрошення М. Вишневецького взяти участь у Псковській кампанії (1581 р.). Якщо ж тут, на Томаківці, існувала якась військова структура, то, очевидно, старшина цієї структури вирушила разом зі своїми козаками, М. Вишневецьким і Яном Оришовським на Псковську війну. Тоді виникають питання: чому частина козаків залишилася, і що то за *«старший»*, про якого згадує С. Зборовський? Можливо, що старшина, яка вирушила з М. Вишневецьким у похід, залишила на острові згадуваний склад козаків для виконання залогової служби і призначила над ними тимчасового старшого. Тоді виникає інше запитання: чому без дозволу керівництва, яке перебуває в поході, замість виконання дорученого завдання на козацькій раді було ухвалене рішення підтримати задум походу на чолі із С. Зборовським і вручити йому гетьманські клейноди [2, с. 138]? Адже відомо, зокрема, що коли на Базавлуцьку Січ у 1594 р. прибув посол австрійського імператора Еріх Лясота, то йому запропонували зачекати повернення гетьмана з походу, бо без нього не можна було вирішувати жодних питань [7, с. 103]. При цьому зазначимо, що за порушення в козацькому середовищі субординації щодо ухвали рішень винних карали на смерть. Так, під час руху козацького війська у травні 1629 р. на допомогу кримським татарам (Шагін-Гірею) *«прийшла відомість з куренів до старшого, що те військо, яке прийшло на курені по нас — а є їх зо три тисячі, — хоче на море йти. Але зараз старший послав листа до них, аби походу занекали, а тих бунтівників видали і зараз їх смертю покарали — Бутка і Ємця Гриценка»* (виділено мною. — І.С.) [3, с. 61].

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що в 1581 р. на острові Томаківка (під час відвідування його С. Зборовським) не було сформовано єдиної військової організаційної структури, яка б включала в себе інші структури або була їх частиною. Очевидно, у цей період на Томаківці, а також на інших островах, козацтво ще зосереджувалося окремими (очевидно, територіальними) підрозділами. На це звернув увагу і С. Зборовський. Повідомляючи про «лицарське коло» на Томаківці, він *«... крім таких зборів на Томаківці, зафіксував подібні й «на острові, названому Картамлик» (Чортмлик?), та на безіменному місці деє поміж Хортицею і Томаківкою»* [4, с. 10]. Цей висновок підтверджується тим, що, по-перше, на запрошення М. Вишневецького до участі у Псковській кампанії запорожці вирушили, зокрема з острова Томаківки, не у складі

своїх організаційних структур, а вибірково. Це відбулося тому, що таких структур ще не існувало. По-друге, якби існувала військова структура на Томаківці, то ніхто б не наважився збирати раду за відсутності вищого командування, вручати якомусь зайді похідні клейноди і вирушати в похід. Нарешті, якби існувала ця структура, то ці клейноди були б взяті старшиною на Псковську війну. Отже, це були клейноди одного з осередків козацтва, що дислокувався на Томаківці.

Зупинимося на особі «старшого», про якого згадує С. Зборовський [4, с. 10]. Враховуючи, що на Томаківці не існувало єдиної козацької організаційної структури, можемо припустити, що цим старшим був не хто інший як старший острова або старший територіального козацького осередку. Старший острова, очевидно, обирався козацькими територіальними осередками або ним ставав один із старших цих осередків. Він виконував комендантські функції на острові і відповідав за стан фортифікації острова та організацію його оборони, а також за стан приміщень, в яких тимчасово проживали козаки і зберігалася здобич. Він встановлював, регулював і здійснював контроль за порядком розташування козацьких осередків на острові та дотриманням козаками розпорядку дня; залучав козаків від їх осередків для виконання гарнізонної і караульної служб на острові та навколо нього; призначав, за вимогою Яна Оришовського та узгодженням із старшими інших островів, вартову залогу на одній із переправ, а також направляв рухомий розвідувально-сторожовий загін для чергування біля порогів. Від кожного козацького осередку острова вимагав направити по декілька десятків козаків-господарників на промисли, зокрема на річку Самару, призначивши над ними свого старшого (у такий спосіб він організовував на острові харчування козаків). Згадка про те, що старшим був «*отаман (wataman), який під час походів плавав на човні гетьманському*» [4, с. 10], свідчить, що цей старший був добре обізнаний з умовами плавання на човнах у басейнах річок Дніпра, Бугу та Дністра, а тому під час походів виконував роль гетьманського лоцмана. Очевидно, саме це питання дуже цікавило С. Зборовського, бо він вирушав у похід на човнах і йому потрібен був досвідчений лоцман. Можливо, цей старший залишив свою посаду і вирушив у похід разом із С. Зборовським. А можливо, переговори зводилися тільки до питань рекомендаційного характеру з боку старшого острова Томаківки.

Підсумовуючи, зазначимо, що інформація про вербування козаків М. Вишневецьким на Запорозжі влітку 1581 р. для участі у Псковській кампанії (1581 р.) дозволила спростувати помилкову думку про те, що

під час відвідування С. Зборовським острова Томаківки наприкінці літа 1581 р. на ньому вже існувала Запорозька Січ. Насправді у цей час на острові Томаківка, як і на інших островах Великого Лугу, дислокувалися автономні територіальні осередки козацтва, очолювані своїми старшинами. Об'єднувальним механізмом цих осередків був тимчасовий добровільно-мобілізаційний фактор для здійснення окремого походу, в основі якого лежала вигода воєнного промислу. Цим пояснюється той факт, що частина козацьких осередків не погодилася шукати «козацького хліба» на далекій півночі на чолі з М. Вишневецьким, а підтримала привабливий похід до Молдавії на чолі із С. Зборовським, обравши його похідним гетьманом. Отже, принцип зосередження козацьких осередків на Низу Дніпра в 1581 р. був копією їх дислокації на волості, спроектованою на острові Великого Лугу. Той факт, що С. Зборовський у своїх спогадах жодного разу не вживає слово «січ», не є випадковістю. Це було викликано тим, що на островах Великого Лугу, на яких зосереджувалося козацтво, зокрема і на Томаківці, не раніше 1585 р. з'явилася самоназва «січ», а низове козацтво отримало назву «січового» [2, с. 319]. Саме на базі цих восьми січей-форпостів утворилися коші-січі, з яких наприкінці XVI ст. на федеративних засадах і сформувалася Базавлуцька Запорозька Січ. Під час же відвідування С. Зборовським острова Томаківки зосередження козацтва на Низу Дніпра отримало метафору «військо». Зокрема, козаки, що перебували на волості під час переговорів із С. Зборовським, *«радили йому аби їхав до війська»* (виділено мною. — І.С.) [4, с. 9].

В українській історіографії існує думка, що попередницею Базавлуцької Січі була Томаківська Січ, яка нібито була знищена татарами в 1593 р. [4, с. 14]. При цьому основним аргументом щодо її існування вважається інформація про відвідування острова Томаківки в 1581 р. С. Зборовським у поданні Б. Попроцького [6, с. 104, 105]. Вище ми вже показали, що в той час на цьому острові Запорозької Січі не було і не могло бути. Питання утворення першої Запорозької Січі не можна розглядати без урахування двох важливих факторів: 1) досягнення певної межі еволюції козацтва як війська; 2) наявність відповідних правових державних актів, тобто легітимація такого формування.

Оскільки острів Томаківка як січ-форпост серед архіпелагу островів Великого Лугу посідав центральне місце (крім того, за своєю територією він був найбільшим), то він став координаційним центром у період переміщення козацтва з волості на Низ Дніпра, а також під час консолідації козацтва як війська. Але коли постало питання вибору місця для столиці

Запорозької Січі, то для неї був обраний острів Базавлук. Очевидно, утворення Січі на Базавлуці давало переваги в забезпеченні її захисту, а також у торгово-транспортних і воєнно-стратегічних питаннях, оскільки острів Базавлук лежав на Дніпрі. Принаймні всі наступні Січі розташовувалися на правому березі Дніпра, поблизу Базавлуцького острова (на відстані 5–7 км від нього). Незважаючи на те, що Б. Хмельницький, готуючи восени 1647 р. повстання проти польської влади, розпочав формування повстанських загонів на острові Томаківка, а в лютому 1648 р. керував його обороною під час атак реєстрових полків, він, відроджуючи Запорозьку Січ у 1652 р., не обрав цей острів для її розташування, а віддав перевагу місцю поблизу Базавлука, де і була побудована Чортомлицька Січ. Очевидно, острів Томаківка, крім дорожньо-транспортних недоліків, мав ще якісь особливості, які не відповідали вимогам облаштування на ньому комунікацій Запорозької Січі, і про це, поза сумнівом, добре знав не тільки Б. Хмельницький, а і його попередники. Наступна (після Чортомлицької) Підпільненська (Нова) Січ теж була побудована (у 1734 р.) поблизу острова Базавлук. Але щодо обрання місць дислокації Чортомлицької і Підпільненської (Нової) Січей не будемо категоричними. Адже вони були утворені не внаслідок самоорганізації, а вольовим способом, і тому вибір місць їхнього розташування визначався, скоріше за все, січовою традицією, яку заклала перша «стара» (Базавлуцька) Запорозька Січ. Оскільки Базавлуцька Січ утворилася внаслідок самоорганізації як державне козацьке утворення (перше й останнє серед Запорозьких Січей), то вирішальними чинниками впливу на цей процес і, зокрема, на обрання місця її дислокації, були наявність дійових шляхів сполучення і мережі швидкого поштового зв'язку між її столицею (Державою-Містом) та внутрішніми її структурами, а також із зовнішнім світом.

Розглядаючи утворення Запорозької Січі на основі системного підходу, В. Бінкевич і В. Камеко дійшли висновку, що одним із вирішальних факторів у цьому процесі була наявність розвиненої мережі водних і суходольних шляхів. *«Наявність таких доріг, — пишуть дослідники, — поряд з розвинутою системою сигналізації, є вирішальним фактором об'єднання січей на Низу Дніпра в Запорозьку Січ. Можна сказати, що виникнення Запорозької Січі — це реалізація військового контролю центрального поселення козаків (коша) над значною територією Низу Дніпра з використанням засобів зв'язку того часу і шляхів. Таке припущення відповідає деяким висновкам системно-кібернетичних досліджень»* [1, с. 35]. І далі автори для підтвердження вірогідності своїх висновків

посилаються на «батька кібернетики» Н. Вінера, який писав, що серцем Персидської імперії була царська дорога і естафета швидкохідних гінців, що передавали накази його царської величності. А утворення великої Римської імперії стало можливим лише завдяки досягненням Риму в галузі будівництва шляхів, які слугували не тільки для пересування легіонів, а й для передачі письмових розпоряджень імператора [1, с. 35].

Оскільки річка Дніпро була головною транспортною артерією між українським прикордонням і Запорожжям, а також між островами Великого Лугу, то це й вирішило питання обрання місця розташування першої Запорозької (Базавлуцької) Січі на цій магістралі, на острові Базавлук.

Вищевикладене, а також відсутність інформації про будь-яку діяльність Запорозької Січі на острові Томаківка дає підстави брати під сумнів можливість її розташування в цьому місці. Уже зазначалося, що укріплені острови-форпости Великого Лугу, на яких зосереджувалося козацтво напередодні утворення Запорозької Січі, мали самоназву «січей». Наголосимо, що після утворення у 1590 р. Запорозької (Базавлуцької) Січі [8, с.197–278] ці укріплені острови залишили за собою назви січей і слугували базами для восьми кошів, які увійшли до складу головної Січі. Острів Томаківка теж мав самоназву січі (очевидно, черкаської), на базі якої утворився кіш, що увійшов до складу Базавлуцької Запорозької Січі (головної) як її структурний підрозділ. Оскільки, як уже зазначалося, цей острів був найбільшим і розкинувся в центрі архіпелагу островів Великого Лугу, то на ньому знаходили притулок козаки, що не були зараховані до складу Січі, яких вона *«не знала і не хотіла знати»* [2, с. 281]. Можливо, в 1593 р. татарами на Томаківці були знищені укріплення і приміщення коша-січі за якийсь вчинок вищеназваних козаків щодо татар.

Щоб підтвердити сказане, зазначимо, що після знищення в 1638 р. Базавлуцької Запорозької Січі її острівні коші-січі захопили реєстровці, перетворивши їх на полкові січі. Зокрема, Черкаський реєстровий козацький полк заволодів кошем-січчю на острові Томаківка. Саме на полкову черкаську січ і спирався Б. Хмельницький, піднімаючи повстання проти польської влади. У листі до М. Потоцького від 13 березня 1648 р. з острова Томаківки він писав: *«Дійшла до нас і звістка про те, що в. м-ть, м.м. пан, хочеш знати, з чисті намови і поради Хмельницький вступив до черкаської Січі. Отже, повідомляю в.м., нашого м-го пана, що всі черкаські і сотники дали на це згоду і наказали нам йти безпечно, для чого нам і Січі з борошном попустили. А вся чернь, дивлячись на них, старшин*

своїх, віддала нам прапори та бубни і, порадившись з нами, вирішила, впоравшись у своїх господарствах, прийти до нас» (виділено мною. — І.С.) [5, с. 30, 31].

Узагальнюючи вищевикладене, нагадаємо, що відсутність будь-яких даних про структуру і функції Томаківської Запорозької Січі як військової системи дає нам підстави розглядати її як модель «чорної скриньки», яка має всередині максимальну кількість інформації і тому недоступна для її пізнання. Іншими словами, структура цієї Січі перебуває в стані безладу, що для нас рівнозначно її відсутності. Ми не маємо жодної знакової інформаційної «віхи», щоб відкрити цю «чорну скриньку». Отже, твердження, що існувала Томаківська Запорозька Січ, є нонсенсом.

Бібліографічні посилання

1. *Бинкевич В.В.*, Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В.В.Бинкевич, В.Ф.Камеко. — Д., 2000.
2. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1995. — Т. 7.
3. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т. — К., 1995. — Т. 8. — Ч. 1.
4. *Гурбик А.О.* Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) // Укр. іст. журн. — 1999. — № 6.
5. Документи Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1961.
6. *Леп'явко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561—1591). — Чернігів, 1999.
7. *Лясота Е.* Зі Стеблїва: Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10.
8. *Стороженко І.С.* Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI-XVII ст. Книга 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. — Дніпродзержинськ, 2007.

Надійшла до редколегії 15.11.2007 р.